

YEHUDA HALEVİ VE AHİRET DÜŞÜNÇESİ

Judah Halevi and His Concept of Afterlife

Adem IRMAK*

ÖZET

Yahudilik düşünce tarihi açısından Orta çağ pek çok düşünürün yetiştiği altın çağ olarak dikkat çeker. Bu düşünürler içerisinde en önemli simalardan bir tanesi de Yahudilerin RİHAL dedikleri Yehuda Halevi'dir. Halevi, on ikinci yüzyılda yaşamış önemli bir şair, teolog ve doktordur. Arapça kaleme aldığı, Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil isimli eseri, Halevi'nin teolojiye ve felsefe dair düşüncelerini içermektedir. Halevi'nin düşünce sisteminde merkezini Yahudi milletinin ve dininin üstünlüğü oluşturmaktadır. Yahudiliğin diğer milletlerden ve dinlerden üstün olmasını n Halevi'nin sisteminde nasıl bir rol oynadığını göstermek için onun ahiretle ilgili düşüncelerini örnek olarak ele almaya çalıştım. Halevi, Tevrat'ın ahiret düşüncesi ile ilgili bıraktığı boşluğu, Rabbani gelenek ile doldurmaya çalışır. Bu hususta da Yahudi milletinin peygamberleri vasıtasıyla yaşadıkları dini tecrübeden dolayı ölümden sonraki hayatta da onların mutlu olacağını ileri sürer.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Rabbani Gelenek, Ahiret İnancı, Seçilmişlik

ABSTRACT

In terms of history of Jewish thought, Middle ages is the golden age when many scholars have been raised. Judah Halevi who is named RİHAL by the Jews, is a prominent scholars among them. Halevi, who lived in twelfth century, is a famous poet, theologian and phycian. Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil which was written in Arabic contains his thought regarding the Jewish theology and philosophy. Jewish superiority is the backbone of his book and thought. To show how Jewish superiority plays a role in his system, I picked up his ideas about afterlife. Although it is clear taht the Torah is silence about the life after death, Halevi tried to fiil the gap by the help of Rabbinic literatures. He believed that since the Jews are superior above all nations and religion because of their special relationship with God through prophecy.

Keywords: Judaism, Rabbinic tradition, Afterlife, Chosenness

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (adem25irmak@gmail.com)

Giriş

Yahudi felsefesi, Hristiyan felsefesi veya İslam felsefesi gibi kullanımlarımdan kastedilenin ne olduğu ile alakalı net bir şey söylemek zordur. Zira felsefeye sıfat olan bu din isimlerinin kullanımıyla kastedilenin, bu dinlerin ana metinleri çevresinde oluşan felsefe mi yoksa bu dinlerin etkisi altında şekillenen düşünce sistemleri içerisinde yapılan felsefe mi olduğu bir tartışma konusudur.¹ Esasen bir insan uğraşı olan felsefenin, böylesi sıfatlarla birlikte kullanılması onun dini bir zemine çekilerek tanrısal bir uğraş olduğu imasını da içerisinde barındırabilir. Ancak 'İslam'ın hakim olduğu coğrafyada ortaya konan felsefeye, İslam felsefesi²; Hristiyan düşünce yapısının belirleyici olduğu yerlerde yapılan felsefeye ise Hristiyan felsefesi denir' tarzındaki bir açıklama da makul gözükebilir. Yahudi felsefesi söz konusu olduğunda bu tanımı belki biraz değiştirmek gerekebilir. Özellikle de Yahudiliğin tarihsel süreci yani Yahudiliğin bir diaspora tarihi ve düşünce sistemi olduğu göz önüne alındığında bu tanım, Yahudi düşünürler tarafından ortaya konan felsefe şeklinde değiştirilebilir. Yahudi düşüncesinin altın çağı, kuşkusuz on birinci ve on ikinci yüzyıllarda İspanya'da Müslümanların egemenliği altında yaşanmıştır. İslam hukuku açısından zimmi muamelesi gören Yahudiler, bu dönemde gerek siyaset gerek düşünce hayatı içerisinde önemli yerlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Yahudi felsefesi ve düşüncesi açısından önemli isimlerin kim olduğu sorusuna cevaben akla gelecek ilk isim Yahudilerin Rambam, Arapların ise İbn Meymun dedikleri Maimonides olacaktır. Ancak Yahudi felsefesinin, İslam egemenliği altında yaşadığı altın çağı, Rambam haricinde daha bir çok düşünürün yetiştiği bir dönemdir. Bu düşünürler arasında sayılacak önemli isimlerden bazıları İbn Yusuf el Fayyumî (942), Süleyman İbn Gabirol (1058), Musa İbn Ezra(1138), ve Yehuda Halevi(1141)'dir.

Yahudi felsefesinin ne olduğu, kimlerin bu düşünce sistemi içerisinde yer aldığı ve bu düşünürlerin felsefesinin İslam felsefesi mi yoksa Yahudi felsefesi mi olduğu bu makale için asıl sorun olmayacağından bu tartışmayı kısa kesip, Yahudi düşünce tarihi açısından önemli simalardan olan Yehuda Halevi'nin entelektüel biyografisi, felsefeye ve teolojiye dair görüşlerini *Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil* adlı eser çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağız. Bunun yanısıra yazarın düşünce sistemini ortaya koyacak bir örnek teşkil etmesi amacıyla Yahudiliğin kutsal metni Tevrat'ın, ahiret inancı ve ruhun ölümden sonraki durumu hususunda boş bıraktığı noktaları Halevi'nin nasıl tamamladığını ortaya koyacağız. Bunu yaparken, birincil kaynak olarak bugün tam metni elimizde olan Arapça eserin İngilizce çevirisinden yararlanma düşüncesindeyiz. Ayrıca düşünürle alakalı kaleme alınmış bazı makaleleri ve tezleri dikkate almaya çalışacağız.

1 Alper, Ömer M., İslam Felsefesine Giriş, İslam Felsefesi Tarihi, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker Yayınları: Ankara, 2012, ss.13-18.

2 ae.

Hayatı

Yahudilerin kendisi için Rihal lakabını kullandıkları Yehuda Halevi, kültürlü bir ailede, Müslümanların yönetimi altında bulunan Kuzeydoğu İspanya'da yer alan, bugünkü Zaragoza şehrine yakın Tudela isimli bir kasabada 1075 senesinde dünyaya geldi. Ortaçağ İspanya'sında tanınır bir felsefi teolog ve şair olan Halevi, Arapça ve İbranice kaynaklardan Tevrat, gramer, Arap ve İbrani şiiri, felsefe, teoloji ve tıp gibi sahalarda iyi bir eğitim alarak uzmanlaştı. Müslüman idaresi altındaki rahat günler, gerek Endülüs'teki siyasi düzenin bozulması, gerekse de VI. Alfonso'nun Granada'yı fethetmesi ile birlikte geride kalmış; Yahudi yaşamında önemli değişiklikler olmuştu. Yahudi halkının yaşamındaki olumsuzluklardan o da kendi payına düşeni almıştı. Koruması altında olduğu Solomon İbn Feruzyel'in 1108 tarihinde öldürülmesi ile birlikte Halevi, Tuleytula'dan da ayrılmak zorunda kalmıştı. Gittiği yerlerde meşhur bir doktor ve şair olarak tanınmıştır. Şiirleri dini ve dünyevi şiirler olarak iki kısımda incelen Halevi, Ortaçağ Yahudi şiirinin kalbi olarak kabul edilir. Şiirlerini hem İbranice, hem Arapça, hem de Kastilya dilinde yazmıştır. Şiirleri arasında en meşhur olanları sinagoglardaki dini törenlerde de kullanılan *Siyon'a Mersiye*, *Şabat* ve *Keduşah* sayılabilir.³

İspanya'da yaşadığı dönemde kendisinin *Hazar Kitabı* adını verdiği sapkın bir düşünürce cevap olması amacıyla *Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil*'i yazdı. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki savaş git gide kızışmış, Hristiyan idare altında İspanya'da Yahudilerin ve Müslümanların kendi kimliklerini koruyarak yaşama şansları neredeyse kalmamıştır. Bunun üzerine Halevi'de vaat edilmiş topraklara geri dönme arzusu, bu vesile ile Tanrı'nın inayetine ulaşma isteği belirlemiştir. Vaat edilmiş topraklara dönmek onun için en önemli emel haline gelmiş, zorlu bir yolculuk ile Mısır üzerinden Kudüs'e ulaşmaya çalışmıştır. Ancak, bunu başaramayıp İskenderiye'de öldüğüne dair rivayetler mevcuttur. Başka bir rivayette de Arap bir süvarinin atının ayakları altında Kudüs'ün kapısında öldüğü belirtilmektedir (Temmuz 1141).⁴ Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında sıkışık kalan Yahudi halkının ıstırabına tercüman olmak için Halevi, *Siyon'a Mersiye* isimli şiirinde şöyle der:

Müslüman ve Hristiyan orduları arasında kalan
Benim ordum kayıp ve perişan
Onlar kendi savaşlarını verirken
Biz onların çöküşüyle tarumar....⁵

3 Yıldız, Şevket, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 18, Sayı: 1, 2009 s. 509-528; <http://thegreatthinkers.org/halevi/introduction/> Erişim Tarihi: 3.4.2015.

4 Kogan, Barry, "Judah Halevi," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2008 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/halevi/>>. Halevi'nin hayatı ile alakalı biyografik bilgi hususunda Barry Kogan'ın yazdıkları esas alınmıştır.

5 Şiirin tercümesi bana aittir.

Halevi gerek bu şiiri ve yazdığı kitabıyla gerekse de hayatını Kudüs topraklarına geri dönmeye adanmasıyla, Yahudi halkının sonraki nesilleri ufuk açan bir isim olmuştur. Onun bugünkü İsrail'in kurulmasındaki motive edici isimlerden biri olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. 1956 senesinde Benno Elkan tarafından Kudüs'teki yönetim binasının önüne konmak için yapılan, Yahudilerin kahramanlarının yer aldığı yedi kollu şamdanın (*menorah*) kolları üzerine yapılan heykellerden bir tanesi de Halevi'ye aittir.⁶ Sadece bu *menoraha* kazınmış olması bile onun Yahudi tarihi açısından öneminin göstergelerinden biridir. Adam Shear ise Kuzari ve Yahudi kimliğinin oluşumu üzerine yazdığı eserde Halevi'nin şaheserinin Yahudi kimliği açısından farklı zamanlarda ne ifade ettiğini başarılı bir çalışma ile ortaya koymuştur.⁷

Halevi yalnızca Yahudi düşüncesi ve felsefesi için önemli bir figür olmamış aynı zamanda İslam dünyasında olan fikri gelişmelerin batıda duyulmasında da önemli rol oynamıştır. Batının Gazali gibi düşünürleri tanımada hem Arapçayı hem batı dillerini konuşan İspanyol Yahudi bilginlerin katkısı unutulmamalıdır. Bunlar arasında önemli bir yer edinen bilginlerden biri de Halevi'dir.⁸ Hatta Halevi'nin Aristotelesçi akılcı felsefeye karşı takındığı tavrın arkasında da Gazali'nin özellikle de *Tehafüt'ul Felasife* isimli eserin olduğu söylenmektedir.⁹

Halevi'nin Şaheseri: Hazar Kitabı/*Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil (Hor Görülmüş Din Lehine Hüccet ve Delil Kitabı)*

Halevi'nin, bu kitabı ömrünün son demlerinde yazdığına dair rivayetler bulunmaktadır. Ortaçağda önemli Yahudi yerleşim yerlerinden olana Kahire Geniza'da yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılan arkeolojik kazılardan edinilen bilgiye dayanarak kitabın daha önce Halevi'nin öğrencisi olmuş, Karai bir Yahudi'ye cevaben kaleme alındığı tespit edilmiştir. Kitap, Hazar kralı ile Yahudi bilgini arasında geçen yarı kurgusal bir diyalogdur. Eliezer Schweid, diyalogda konuşan hahamın Yehuda Halevi olduğunu söylerken, Platon diyaloglarında ortaya çıkan 'iki Sokrates' probleminin benzer bir problemin bu diyalog için ortaya çıkmasına karşı bir çözüm önerme niyetinde olabilir. Platonik diyaloglarda konuşan Sokrates'in tarihsel olarak yaşamış olan filozof Sokrates mi, yoksa Platon'un kendi düşüncelerini dillendirmek için kurguladığı bir karakter mi olduğu

6 Cedric Dover, "Racial Philosophy of Judah Halevi", *Phylon*, Clark Atlanta University, 1952, vol.13, No.4, ss 312-322.; Adam Shear, *The Kuzari and the Shaping of Jewish Identity, 1167-1900*, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi Cambridge University Press,, 2008, Preface, pp.v 5 nolu dipnot

7 *age*

8 Bekir Karlığa, "Gazali", *DIA*, Yıl: 1996, Cilt: 13, s. 518-530.

9 Barry S Kogan., "Al Ghazali and Halevi on Philosophy and Philosophers" *Medieval Philosophy and Classical Tradition: In Islam, Judaism and Christianity*, ed. John Inglis, Taylor & Francis, 2002 pp.54-68. Bu makalenin yanı sıra Kogan'a bu makaleyi yazma hususunda ilham veren David Zvi Baneth'e ait Judah Halevi ve Gazali isimli makaleye de bu iki teolog/filozof arasındaki ilişkiyi görmek için bakılabilir.

pek belli değildir. Ancak Halevi'nin yarattığı bir karakter olan haham, Halevi'nin düşüncelerini seslendirirken, Hazar hanı okuyucuyu temsil etmektedir.¹⁰

Hazar Denizi'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyinde güçlü bir hanlık kuran Hazar Türklerinin, başta hanları olmak üzere büyük bir kısmının Yahudiliği kabul ettiği ve Orta Asya'ya yönelik İslam fetihlerinin gecikmesinde bu Yahudilerin direnç göstermelerinin etkisi olduğu düşünülebilir.¹¹ Her ne kadar Yahudi kaynaklar tüm Hazar milletinin Yahudiliğe geçtiğini belirtse de, Yahudiliğin saray çevresinde kabul gördüğünü söylemek daha doğru olacaktır. Hazar hanının Yahudiliği din olarak seçmesinde siyasal konjonktürün de etkili olduğu düşünülebilir. Güneyde Irak, Suriye ve İran'ı fethetmiş güçlü bir Müslüman devleti; Batı da ise güçlü Hristiyan Roma'ya karşı milletini bir arada tutacak bir çimento vazifesi göreceğini düşündüğü Yahudiliği hem kendine, hem milletine din olarak seçmiş olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Hazar hanının Yahudiliği kabul ettiğine dair rivayet, Hazar hanı Yusuf'un Kurtuba'daki Hisdai İbn Şarput adlı Yahudi bir diplomata yazdığı mektuba dayanmaktadır İbn Şarput Kurtuba'daki Yahudi toplumun başkanı ve aynı zamanda da halife III. Abdurrahman ve onun halefi olan Halife Hakem'inde vezirliği yapmış bir doktor ve devlet adamıydı. Hazar kralı Yusuf ile yaptığı yazışmalarda, Hazar hanının Yahudiliği nasıl kabul ettiğini sormakta ve ondan oradaki Yahudilerin yaşamları hakkında bilgi istemektedir.¹² Bu anlatıya göre, Yusuf Han, Hazar hanı Bulan'ın rüyasından hareketle hakikat arayışına girdiğini ve tüm monoteist dinlerin savunucularını ve filozofları dinledikten sonra dinlerin en eskisi olan Yahudiliğin yegane hakikat olduğunu, Hristiyanlığın ve İslam'ın da ona dayandığını kabul ettiğini, İbn Şarput'a bildirir.¹³

İbn Şarput'un Yusuf Han'a yazdığı mektup ve onun cevabı Kuzari'nin yazarının ilham kaynağı olmuştur. Bu tarihsel olaya da telmihte bulunarak Halevi, hakikat arayışında olan Hazar hanına ve okurlarına tek ve en üstün hakikatin Yahudilik olduğunu, yarı-kurgu bir diyalog üzerinden anlatma yoluna gitmektedir. Esasında kitap, adından da anlaşılacağı gibi bir savunma kitabıdır. Halevi, Yahudiliği içeride Karailiğe karşı; dışarda ise Yunan felsefesine, Müslüman ve Hristiyanlara karşı savunmayı amaçlamıştır. Safar Ha Kuzari adıyla Judah İbn Tibbon tarafından erken sayılabilecek bir zamanda, 1167 senesinde Arapça'dan İbranice'ye çevrilen

10 Raphael Jospe, "Judah Halevi", *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, Ed. Henrik Lagerlund, Springer Reference, London, Ontorio, 2010, p.662

11 İlyas Topsakal "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boylarında Sosyal ve Dini Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 160 Şubat 2006, ss. 143-150; Ahmet, Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, y. 1998, c. 17, ss. 116-120.

12 "The Chisdai Letters", *Appendix E, Defense of the Despised Faith*, translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerusalem, New York: 2009, ss.635-671.

13 Kevin A. Brook, "A Brief History of the Khazars", *the Kuzari, Defense of the Despised Faith*, Introduction, Translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerusalem, New York: 2009. s. 34.

kitap,¹⁴ Yahudiliğin yukarıda adı geçen düşüncelere ve dinlere kıyasla hakikati barındıran yegane din olduğunu savunmaktadır. Halevi bu kitapta dini tecrübeyi aklın önüne geçirmekle Yahudiliğin sonraki döneminde Yahudi mistisizmi olarak kabul edilen Kabalacı düşünceye de kapı aralamaktadır.¹⁵ Kitapla alakalı yazan pek çok isim onun farklı yönlerini ön plana çıkaran bir tavır içerisinde olmuşlardır. Mesela Isaac Husik onu rasyonalizm karşıtı bir tez olarak görmüş, Leo Strauss ise akıl temelli bir inanç savunusu olarak değerlendirmiştir. Eliezer Scweid kitabın alt başlığına da referans da bulunarak onun bir savunu kitabı olduğunu söylerken; Ben Zion Dinur Yahudi eskatolojisinin bir formu olarak ele almıştır. David Neumark ise onu Tanrı'nın sıfatları üzerine yazılan klasik Ortaçağ kitaplarına bir örnek olarak değerlendirmiştir.¹⁶ Esasında kitap, bu değerlendirmelerin tamamını haklı çıkaracak pasajları içermektedir. Kitabın içeriği ve kurgusuyla alakalı şunlar söylenebilir: Kuzari, beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk dört bölümü diyalog formunda yazılmış olup beşinci bölümde ise çoğunlukla monolog tarz benimsenmiştir. Kitabın ilk taslağının kitabın üçüncü bölümünü teşkil eden Halevi'nin Rabbanî Yahudiliği, Karai Yahudiliğine karşı savunduğu bölüm oluşturur. Bu bölüm kitabın diğer üç bölümünün form ve tarzının nasıl olacağını belirleyen kısım olmuştur. Beşinci bölümü ise Halevi, çevresindeki insanların isteği doğrultusunda Aristotelesçilere cevap olması amacıyla daha sonra kaleme almıştır.¹⁷ Bu husus Hazar kralının soru sorma şeklinden çıkarılabilir. Zira o, hahamın felsefeyi iyi bildiğini ve dinini onlara karşı iyice savunduğunu gördüğünden okuyucu adına felsefi metodun inceliklerini öğrenmeyi ister.

İlk bölüm kitabın baş kahramanı Hazar hakanı ve Hristiyan bilgini, Müslüman alimi, filozof ve Yahudi bilgini arasında geçen bir diyalogdur. Kitabın kurgusu şöyledir: Hazar hakanı, sürekli aynı rüyayı görür ve rüyasında bir meleğin kendisine gözükerek, niyetinin iyi olmasına karşın amelinin Tanrı'nın rızasını kazanacak tarzda olmadığını söyler. Hakan ise bunun üzerine hakikatin taşıyıcısı iddiasında olan kim var ise –bunlar Halevi'nin yaşadığı dünya çevresinde olanlardır- çağırıp kendilerini tanıtmalarını ve sahip oldukları hakikati ona anlatmalarını ister. Bunlar arasında sahneye ilk çıkan Aristotelesçi çizgiyi takip eden filozoftur. Filozof, Tanrı'nın insanın bütün arzu ve niyetlerinin ötesinde olduğunu, zira Tanrı'nın bir şeye niyetlenmesinin veya arzu etmesinin O'na bir eksiklik atfetmek anlamına geldiğini belirtir. Dahası Tanrı'nın detaylarla ilgilenmediğini, yaratmanın lafzi olarak anlaşılması gerektiğini, evrenin ve insanın hep var olduğunu ifade

14 Eserin hangi dillere çevrildiği ve kaç farklı baskısının yapıldığı ile alakalı geniş bir liste için bkz.; Emine Oğuz Okumuş, *Yehuda Halevi ve Kitab'ul Huzari'si* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, ss. 33-35.

15 Sara Reguer, "Judaism in Muslim World" *The Blackwell Companion to Judaism*, Ed. Jacob Nesneur, Alan J. Avery-Peck, Blackwell Publishing, Malden: MA, 2003, ss 131-141

16 Michael S. Berger, "Toward a New Understanding Judah Halevi's "Kuzari"", *The Journal of Religion*, vol. 72. No.2, April 1992, ss. 210-228.

17 ae.

etmiştir. Tanrı ile insanın nasıl yakınlaşacağını Aristocu ve Neo-Platoncu bir çizgide anlatan filozof, Yaraticıya yakın olmanın kişinin kendi potansiyel ve kabiliyetlerinin farkına vararak tekamül etmesiyle Faal Akılla kuracağı iletişim neticesinde ve dolayısıyla melekleşmesi ile mümkün olacağını belirtir. Bu kişi, Hermes'in Sokrates'in, Plato'nun ve Aristoteles'in ulaştığı seviyeye yani ay üstü alemi müşahede edebileceği bir noktaya ulaşır; sonsuz tek bir bütünün parçası olur.¹⁸ Filozof, esasında hakanın rüyasının nesnesinin Tanrı olamayacağı veya bu rüyanın tanrısal olmadığı imasında bulunur. Hakan, her ne kadar bu anlatılanları mantıklı ve tutarlı bulsa da, bunun sorusuna bir cevap olmadığını belirtir ve onun mevcut dinler hakkındaki düşüncesini öğrenmek ister. Kurumsallaşan dinlerin kitlesel bir şekilde hareket ettiğini ve inananlarına kutsal savaşları tavsiye verdiğini söylerken filozofun ise yalnız olduğunu ve yegane amacının akli yükseltmek olduğunu belirtir.

Pratik bir cevap arayışında olan hakan, filozofun verdiği akli cevapla tatmin olmayıp Hristiyan ve Müslüman bilgeleri çağırıp, onlara dinleri hakkında sorular yöneltir. Onların özet bir şekilde kendi dinlerini anlatmalarından da tatmin olmayan hakan, son sözü hahama verir. Hazar hanı sorar; haham cevaplar. Hahamın Ben-i İsrail'in yaşamış olduğu tecrübeyi yani İbrahim'in Yakup'un ve İshak'ın yaşadıklarını, Mısır sürgününü, vaat edilmiş topraklara ulaşmayı, Musa'ya verilen kitabı, bunlara imanın büyük bir ödül getirdiğini; bunları inkarın ise cezaya sebep olacağı gibi prensipleri kendi inancının temeli olarak sunması, hakanın Yahudilik hakkında olumsuz şeyler söylemesine sebep olur.¹⁹ Ancak haham, filozofun akıl temelli yapmış olduğu delillendirmenin tatmin edici olmadığını ve filozofların birbirlerini yalanladıklarını, diğer din mensuplarının ise Yahudilik üzerinden kendilerini ifade ettiklerini hakana belirttikten sonra, kendi dini için bu söylediklerinin yegane kanıt olduğunu beyan ederken fideist bir tavır içerisindedir. Eğer hakan müsaade ederse ona kendi dinini teferruatıyla anlatmak ister. Hakan kendisine sözü bırakır. Haham Yahudi dini tecrübesini giriş sadedinde İbranicenin kutsal dil oluşundan, Yahudi takviminin otantikliğine, on emirden, kutsal sandukaya, toplumsal hayatı ilgilendiren kurallardan, ahiret inancına varıncaya kadar Yahudi kimliği için önemli sayılabilecek unsurları ortaya koyar. Haham, hakanı ikna eder ve Yahudi şeriatine dair savunmayı da daha sonraki bölümlerde Yahudiliğin felsefi ve kelâmî görüşlerini dile getirirken ortaya koyar.

İkinci bölümde, Yahudiliği kabul etmiş olan hakan ve veziri rüyasında Tanrı'nın rızasına ulaşmak için Varsan dağına gitmeleri gerektiğini görürler. Oraya gittiklerinde mağarada bir grup Yahudi'nin *şabatı* (Kutsal Cumartesi) yaşamak için oraya her hafta geldiklerini görürler. Burada hakan ve vezir sünnet

18 Rabbi Yehuda Halevi, *the Kuzari, In Defense of the Despised Faith*, Introduction, translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerusalem, New York: 2009., 1.

19 *Kuzari* 1:11-12.

olurlar. Yahudice bir yaşamın olmazsa olmazı olan *şabat* ve Tanrı ile yapılan kutsal sözleşmenin sembolü olarak görülen sünnet gibi iki ritüeli gerçekleştiren hakan ve vezir Yahudi olabilmenin iki önemli şartını da yerine getirmiş oldular. Ülkelerine geri döndüklerinde inançlarını ilk başta gizleme ihtiyacı hissettiler. Halevi, hanın ve vezirinin, inançlarını kendi dar halkalarında yavaş yavaş yaydıktan sonra, hükümler altındaki bölgelerde yaygın bir şekilde Yahudiliğin yaşanmasını sağladıklarını ve hatta bu dini devletin resmi dini haline getirdiklerini Hazar tarihini yazanları kendisine tanık tutarak belirtir.²⁰

Yahudiliği kendine ve halkına din olarak seçen hakan, hahamı ise kendine bir üstat olarak benimsedi. Ona kelâmî bazı sorular sormaya başladı. İkinci kitap genel itibariyle kelâmın ve din felsefesinin konusunu teşkil edecek Tanrı'nın zat ve sıfatları ile alakalı Tevrat'ta geçen bahisler hakkındadır. Tanrının sıfatlarının tamamının üç kategoride ele alınabileceğini belirten haham, bunların fiil, ilgi ve nehiy olduğunu söyler. Fiil kategorisi altında Tanrı'nın zeli edışı ve zengin edişini, rahim oluşunu, müntakim oluşunu, cömert oluşunu; ilgi kategorisi altında Kutsal, Azim, Aziz gibi isim ve sıfatları; nehyin altında ise Hay, Ehad, Evvel ve Ahir gibi isimleri anar.²¹

Hakan, Tanrı'nın sıfatları ile ilgili sorduğu sorulara cevaplar aldıktan sonra Tanrı ile sözleşmenin muhatabı olan İsrailoğullarının mevcut durumunu ilahi adalet ve merhametle nasıl izah edileceğini hahama sorar. O da bir toprağın iyi ürün verebilmesi için gerekli işlemlerden geçmesi gerektiğini hatırlatarak, hem hakana hem de dindaşı olan okuyuculara gelecek güzel günlerin ümidini aşılamaktadır. Ona göre, İsrailoğulları insanlığın kalbi konumunda olduğundan kalbin iyileşmesi için gerekli olan şey tıpkı bir toprağın belli bir usule göre işlenip bereketlenmesi gibi bu milletin de şeriate göre eylemler ortaya koyması ve karşılaşılan ıstıraplar çekmesi gerekir ki işlenmiş olsun. Onların iyiliği tüm insanlığın iyiliği anlamına gelecektir.

Bundan sonra vaat edilmiş toprakların İsrailoğulları için önemini anlatır. Tanrı'nın tecelli edebilmesi için bu toprakların seçilmiş olduğu ve Tanrı ile aralarında iletişimin devam etmesi için bu topraklarda yaşamının gereği üzerinde durur.²² İsmail ve İshak'ın birbirleriyle olan mücadeleleri ve Tanrı'nın akdini İshak'la gerçekleştirdiğini ve onu gelecek dünyadaki ödüle layık olduğunu, İsmail ve soyunun ise dünya zenginliği ve bolluğu ile kutsandığını söyleyen Halevi, aynı zamanda bir İsrail haritası da ortaya koymaktadır. Ona göre Mısır, Sina çölü, Paran dağları, Kızıl denizden Filistin denizine kadar, Fırat'tan Filistin'e kadar olan bölge

20 Kuzari 2.1., Ayrıca bkzn. Şerif Başta, *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1 s. 169, Ankara, 1987. akt. , İlyas Topsakal, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boylarında Sosyal ve Dini Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.160 Şubat 2006, ss. 143-150.

21 Kuzari, 2.2.4-10.

22 Kuzari, 2.13-14

vaat edilmiş İsrail topraklardır.²³ Bu haritayı ortaya koyduktan sonra, diasporadaki Yahudiler için Kudüs'ün konumun ne olduğuyla alakalı soruya muhatap olan haham, her Yahudi'nin Kudüs'e dönmek gibi bir arzusunun olacağını çünkü "emr-i ilahi"nin onları orada beklediğini ifade eder.

Bu kitapta ayrıca Yahudilik açısından önemli olan kuralların, onlar ile Tanrı arasındaki ilişkiyi belirleyeceğini Hazar kralına ve okuyucuya anlatılır. Yahudiler tarafından kutsanan Tanrı'nın, ruhsal arınmayı sağlayacağını ifade eden Halevi, Tevrat'ın hikmetlerle dolu bir kitap ve İbranice'nin ise diğer tüm dillerin en eskisi ve üstünü olduğunu ifade ettikten sonra kitabı bitirir. Kitabın sonunda söz alan Kuzari'nin dilinden üçüncü kitabın çerçevesini bulmak mümkündür. Kuzari ona Tanrı'ya kul olmanın anlamını sorar. Daha sonra Karailiğe karşı getireceği kanıtlarını dinlemek ister. Rabbani Yahudiliğin temel prensiplerinin neler olduğunu ortaya koymasını arzular.

Kitabın üçüncü bölümünün başında Halevi, Hazar kralının ilk sorusuna cevap verir. Allah'ın kulunu, bu dünyayı seven ve onda uzun yaşamayı arzulayan olarak tanımlar. Çünkü bu dünya sevgisi ve uzun yaşam hem Tanrı tarafından iyilere verilen bir ödül hem de ahiretteki iyilikleri elde etmenin vasıtasıdır. İnsan hayatında iyi işlerin çok oluşu onun ahirette daha büyük nimetlere ulaşmasının da yoludur. Bir kul sadece Hanok veya İlyas peygamberin ulaştığı makama ulaşmışsa bunun aksini ister; onlar Tanrı ile birlikte olan ve sağ iken cennete yükseltilen peygamberler oldukları için bu dünya hayatından ziyade ahireti ve ölümü arzulamaktadırlar.²⁴ Ancak rasyonel sorgulama ve felsefi metotla hakikate ulaştığını söyleyen filozof, bu dünya hayatından vazgeçmediği gibi öğrencileri ile birlikte bu dünya hayatını yaşamayı da arzulayacaktır. Bir Yahudi'nin arzulayacağı yalnızlık, ne Hanok'un ne de filozof Sokrates'in yalnızlığıdır. Onun arzuladığı yalnızlık, çölde kendisi ile aynı kaderi paylaşan dindaşları ile birlikte nebevi tecrübeyi paylaşmak için geçireceği türden bir izolasyondur. Ancak bugünkü toplum hayatında böyle bir tecrübe söz konusu olmadığı için münzevi bir yaşam sürdürmek, bir Yahudi açısından pek doğru gözükmemektedir. Bugünün kul veya aziz kişisinden beklenen toplumun içinde bir lider gibi sorumluluk alması, toplumunun sıkıntılarını üstlenmesi, kendi bedenine ve nefesine hakim olması, Tevrat'ın ve geleneğin belirlediği ibadetleri yerine getirmesidir.²⁵ Aslında Halevi'nin kralın sorduğu kul kimdir sorusuna bir lider portresi çizerek cevap vermesi onun sistemi açısından önemlidir. Zira rabbani gelenek, kendi dini için sorumluluk hisseden bir topluluğun tecrübelerini kayıt altına almaları sonucu oluşmuştur.

²³ Kuzari, 2:14.8-9.

²⁴ Kuzari, 3:1.2

²⁵ Kuzari, 3:5.2-21.

Üçüncü kitabın omurgasını oluşturan sorulardan bir diğeri Karailik hakkındadır. Hazar kralı Karai Yahudilerinin dinlerini yaşamak noktasında Rabbani gelenek içerisinde olanlardan daha titiz olduğunu ve Tevrat metnini daha iyi anladıklarını gözlemlemesinden ötürü, hahamın onlar hakkında ne bildiğini öğrenmeyi arzular.²⁶ Bu kısmın daha önce de belirttiğimiz üzere, kitabın ilk yazılan kısmı olma ihtimali yüksektir. Rabbani Yahudiliğinin, Karailiğe karşı savunmasıdır. Diğer iki kitapta anlatılan Yahudi halkının üstünlüğü, vaat edilmiş toprakların Yahudiler için ne anlama geldiği, veya vahyin konumu gibi konularda Yahudiliğin bu iki fırkası arasında aslında hiçbir ihtilaf yoktur. Karailer için sorun olan Tevrat'ın ilk beş kitabını teşkil eden Torah'ın Yahudi dini için durduğu yer ve Rabbani geleneği oluşturan sözlü kanunların Yahudi yaşamı için ne ifade ettiği idi. Halevi için Rabbani literatür olmadan dini hakkıyla anlamak imkansızdır. Yani Torah'ın tam anlaşılması için sözlü gelenekle desteklenmesi gerekmektedir. Halevi, Tevrat'ın hükümlerinin bağlayıcı olabilmesi için iki kriter zikreder; bunlar, emrin doğrudan Tanrı'dan gelmesi ve toplum tarafından istekli bir şekilde kabul edilmesidir.²⁷ Karailer'in sorun yaşadıkları kısım ise bu ikinci kriter ile ilgilidir. Karailer ise bu ikinci kriteri kabul etmeyerek metnin olduğu gibi anlaşılmasını zora soktuğunu düşündükleri Rabbani geleneği reddederler. Yahudi şeriatinin bu iki fırka arasında nasıl farklılaştığını teferruatlı bir şekilde ortaya koyan Halevi, Karaileri tutarsız olmakla suçlar.

Bir diğer husus ise bu rabbani geleneği oluşturan dinamiklerin kimler ve neler olduğu ile alakalıdır. Bu sistemin ilk halkasını kuşkusuz nübüvvet oluşturmaktadır. Ancak ikinci tapınağın yıkılmasından kırk yıl sonra, on kişilik bir bilgin topluluğu nebilerden devraldıkları geleneği yaşatmak için çalışırlar. Dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise Anan bin Davud'un geleneğin gücünü sorgulamasına ve sarsmasına rağmen bu silsile kesilmeden devam etmiştir. Halevi, bu uzun silsileye kitabında yer verir.²⁸ Bu silsilede yer alan kişilerin hepsinin güvenilirlikleri ile ilgili bir uzlaşım söz konusudur. Bu silsilede yer alan isimlerin Tevrat'ı yorumlarken kullandıkları metoda da değinen Halevi, bu metodun aslında bağlantı kurma üzerine bina edildiğini ve rabbilerin manevi vizyonlarının da bu metotta bir işlevi olduğunu söyler. Yahudiler bu metodun ne olduğunu bilmeseler dahi bu silsilede yer alan isimlerin kişisel özellikleri, büyük hikmet sahibi oluşları ve izzetleri, onlara güvenmeyi onun açısından mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı sözlü gelenek dini yaşama konusunda en az vahiy kadar önemlidir. Bu bölümün sonunda Sözlü Kanun'un rolü hususunda mutmain olduğunu söyleyen Kuzari, Tanrı'nın isimleri ve Yahudi bilginlerin hikmeti üzerine bilgi almak istediğini ifade eder.²⁹

²⁶ Kuzari, 3:22.2

²⁷ Kuzari, 3:23.3

²⁸ Kuzari, 3:64-67.

²⁹ Kuzari, 3:73.3

Kitabın dördüncü bölümü Tanrı'nın isimlerinin özellikle de *Elohim* ve Yahudilerce isminin anılmasının on emirle yasaklanmasından dolayı *Tetragramatan* dedikleri dört heceden oluşan *Yahveh* arasındaki farklılıkların vurgulanması ile başlar. İbranicede *Elohim* kelimesinin çoğul bir isim olduğunu ve tek bir ilahtan ziyade ilahi tüm güçleri, doğayı ve insanı anlatmak için kullanıldığını belirtir. Her ruhani güç için *elo'ah* kelimesini kullanan Halevi, *Elohim* kelimesini bir güçler veya sebepler toplamı olarak kabul eder. Filozofun akıl yürütmeyle ulaşacağı Tanrı'nın *elohim* olacağını ve bunun Tanrı'ya cins isim olacağını belirten Halevi, *Yahveh*'nin ise Tanrı'nın doğasını olduğu gibi ortaya koyan yegane isim olduğu ifade eder.³⁰ Yahudiler, *heh* marife takısını başına getirerek okudukları *HaElohim* isminin ise gerçek manasının saklı olduğunu ve bu isimden kastın *Yahveh* olduğuna inanırlar. *Yahveh*'nin bu güçler içerisinde ibadet etmeye layık olan tek ilah olduğunu ve tanıyıp bildiğimiz biri için kullandığımız Fatih ya da Ahmet dediğimizde kastettiğimiz kişi nasıl belli ve bilinen biriye Yahudilerce *Yahveh*'nin de öyle bilindiğini söyler. Halevi, bu iki isimden ayrı Tanrı'nın birliği ifade eden *Kedoş* isminin, her şeyi idare eden *Adonai* isminin seçkin Yahudi milleti içerisindeki tecellilerini anlatır.³¹

Kuzari bu açıklamanın ardından sadece fiillerini bildiğimiz ve kavrayamadığımız bir varlığın isminin, yani O'nun hakikatinin nasıl bilineceğini sorduğunda Halevi bunun yalnızca nübüvvet ve ilahi inayetle mümkün olacağını söyler. Ona göre, akli deliller, insanı yanlış yönlendirir ve sapkınlığa götürür. Halevi, bu akli deliller içerisinde en güçlülerinin felsefeye ait olduğu kabul etmesine karşın, filozofların Tanrıları, ne kullarını umursar ne de onların ibadetleri ya da isyanları ile ilgilenir. Filozofların Tanrı hakkında söyledikleri, Tanrı'nın cins olarak tanımlanması anlamına gelir ki, böylesi bir tanım nakıs olacaktır. Halevi ve dindar için Tanrı'nın *Yahveh* olarak tanımlanması bir hadd-i tamdır ve bu isim onu doğasını olduğu gibi yansıtır.³² *Yahveh* dünyada var olan bütün oluş biçimlerinin kaynağıdır ve farklı şekillerde –Rahim, Melik, ateş, bulut, imge, gök kuşağı vizyonu gibi- de tecelli etmesi söz konusudur. Peygamber veya peygamberane bir tecrübe yaşayan birey, bu tecellileri Tanrı *Yahveh* ile iletişimin unsurları olarak görür.³³ *Yahveh* daha önceki kitaplarda da ifade ettiği gibi böyle bir tecrübeyi de kendisine millet olarak seçtiği Yahudilere hasretmiştir. Devrin bilim anlayışını esas alarak melekler ve göksel varlıklar ile ilgili Tevrat'da yer alan ve ondan çıkarılan hikmeti ortaya koyan hahama Hazar kralı bu işle neden uğraştıklarını; yaratılış kitabında Tanrı'nın kendi yaratmasının nasıl olduğunu anlattığını hatırlatır. Bunun üzerine haham, bu uğraşın boş bir iş olmadığını, kendisine peygamberlik gelmeden evvel İbrahim'in mantıki delillere başvurduğunu, ancak vahiyden sonra bunları terk ettiğini; Hazar

30 Kuzari, 4:1.4

31 Kuzari, 4:3.

32 Kuzari, 4:3.2-3.

33 Kuzari, 4:3.6.

kralının ise doğru bir tavır içerisinde olduğunu kendisine söyler. Tevrat ile birlikte Yahudi toplumuna verilmiş hikmet kitabının kaybolmuş olmasına karşın rabbiler bu hikmet kitabının hatırladıkları kadarını sonraki nesillere aktarmaya gayret etmişlerdir.³⁴

Kitabın beşinci bölümünde ise Kuzari, mütakellimlerin ve Aristotelesçi filozofların fikirlerine karşı kendi inancını en az haham kadar başarılı bir şekilde savunmak arzusuyla onların kanıtlarının neler olduğunu öğrenmek ister. Haham, Aristotelesçi felsefenin temel kavramları olan madde-form, anasır-ı erbaa, doğa, ruh, ruhani akıl ve ilahi hikmet gibi kavramları açıklar. Halevi'nin felsefeye yönelttiği eleştirilerin başında felsefenin evrenin kökenine dair yapmış olduğu açıklama yer almaktadır. Bu konuyla alakalı gerek kelamcıların akıl yoluyla getirdiği açıklamalar gerekse neo-platoncu bir çizgide sudûr teorisi ile açıklanan vacib'ul vücudun basitliği ve yaratıcı oluşu Halevi'yi tatmin etmemektedir. Ona göre, sudûrun ay aleminde durması gibi, her aklın sadece kendini düşünüp kendinden önceki akılları düşünmemesi izaha muhtaçtır. Bu konuyla ilintili olarak filozofların, faal akılla ittisale geçecek ve ölümsüzlüğü kazanacak tek topluluk olmasına dair iddiaları da onun eleştirdiği bir diğer husustur.

Metafizik meseleler söz konusu olduğunda vahiy ve geleneğin yegane açıklayıcı kriter olduğunu düşünen Halevi, fiziki alemin işleyişi konusunda filozofların açıklamalarını kabul eder. Dünyada var olan her varlık madde ve formdan ibarettir ve anasır-ı erbaayı kendi bünyesinde barındırır.

Halevi, bu kitapta ruhun durumu hakkında da bahisler açar. Ruhun varlığını kabul eden Halevi, onu filozofların yaptığı gibi üç güce ayırmaktadır. Bunlar, nebati ruh, hayvani ruh ve insani ruhtur. İnsanın formu olarak kabul edilebilecek olan ise üçüncü ruhtur ve bu insanın konuşma gücüdür ki bunun sayesinde insan ilahi vahye muhatap olur ve hikmeti anlayabilir. Halevi'ye göre ruh melekler gibi bir varlığa sahiptir ve insan vücudunda maddi olarak bir yer kaplamamasına rağmen vücudu yönetir. İnsanın kalbi layık olduğu yerdir; insan onun sayesinde ilahi olanla iletişime geçebilir ve ölümsüz olur.

Kitabın sonunda Halevi, özgür bir şekilde diasporada yaşamaktansa zelil bir şekilde kutsal topraklarda yaşama arzusunu dile getirir ve ister sarayda bir kral ister ise hayatta tüm huzuru kaçırmış biri her Yahudi'nin gönlünde kutsal topraklara yolculuk ateşinin sönen fitilini tekrardan yakar.

Ahret Düşüncesi

Tevrat'ın ölüm ve sonrası ile alakalı suskunluğuna veya bu hususların ele alındığı metnin muğlak oluşuna karşın³⁵, Rabbani geleneğin bu mesele ilgili nasıl

³⁴ Kuzari, 4:29

³⁵ Kuzari, 3:21

bir tavır geliştirdiğini görmek açısından Kuzari önemli bir metindir. Diğer dinler tarafından Yahudiliğe yöneltilen eleştirilerden biri olan bu hususu Hazar kralı da hahama sorar Tevrat'ın ahiret ve sonraki yaşamdaki ödül ve ceza ile alakalı açık ifadeler içermediğini kabul eden haham, Yahudi geleneğinin diğer dinlerden daha zengin ifadelerle sahip olduğunu belirtir.³⁶ Halevi'ye göre, gelenek de şeriatı tayin gücüne en az vahiy kadar sahiptir. Halevi ahiretle ilgili metinde yer alan boşluğu gelenekle doldurmaya çalışır. Bunu yaparken de temel dayanaklarının başında Yahudi seçilmişlik inancı gelir.

Yahudilerin *şekina* dedikleri, -Halevi'nin dilinde ise "emr-i ilahi"dir-Tanrı'nın varlığının sürekli yanlarında oluşu şeklinde dilimize çevrilecek olan ifade esasında onların Tanrı'yla kurdukları ilişkiyi anlatmaktadır. Halevi'nin iddiasına göre Yahudilik, diğer dinlerden farklı olarak hem nübüvveti yaşayan, hem de nübüvveti yakın bir tecrübeyi inananlarına yaşatabilecek bir din olmasından dolayı, sadece ölüm ötesinde değil bu dünyada da mutluluk vaat eder. Bunun kanıtı ise Sina dağında tüm İsrail oğullarının Hz Musa ile birlikte inkarı mümkün olmayan bir mucizeyi tecrübe etmeleridir. Peygamber ile etkileşim içerisinde olmak, insana hem bu dünyada vahyin bir türü olarak kabul edilebilecek mucizeleri onunla yaşamak ayrıcalığını verir, hem de ahiretteki ödülün bir delili olarak kabul edilir. İlahi olanla nebi vasıtasıyla kurulan irtibat insanın derecesini göstermesi yanısıra insanın öteki dünya için yaratılmış olduğunu da gösterir. Nebi vasıtasıyla elde edilen bilgi ve hikmet eğer doğru yerde ve zamanda kullanılırsa-dünya açısından bu doğru yer Kudüs, doğru zaman ise Şabat'tır- o kişinin ruhunu öldükten sonra da koruyacaktır.³⁷

Tanrı seçilmiş bu millet ile çok özel bir ilişki tarzı geliştirmiştir. Tanrı, Yahudi kutsal kitabına göre İbranilerle 'şayet siz bunları şunları yaparsanız sizi cennete koyarım tarzı bir ilişkiye girmiyor. Onun yerine onlara dediği "siz bana millet olacaksınız ben ise size Rab ve ben sizi güdeceğim. Bazınız benim huzuruma çıkarılacaksınız; bazınız ise cennete (göğe) yükseltileceksiniz."³⁸

Bu ilişkide sadece milletin seçilmişliği değil bunun yanı sıra Tanrı'nın varlığının tecelli ettiği mekanın seçilmişliği de ön planda tutulur. Halevi, seçilmiş bu milletin, seçilmiş mekanda Tanrı'ya ve meleklere yakın olma isteğinin hep diri tutulması ile adeta Tanrı ile birlikte yaşamış olduklarını ima eder.³⁹ Bundan dolayı da Tevrat'ta ölümden sonraki hayata olan inanç, oradaki ödül ve ceza diğer dinlerin metinlerindeki gibi fazlaca vurgulanmaz.

³⁶ Kuzari, 1:104, 1:109.8

³⁷ Kuzari, 1:104.3

³⁸ Çıkış, 19:6; Kuzari, 1:109.1

³⁹ Kuzari, 1:109.5

Tanrı seçtiği bu milleti eğer yapılan sözleşmeye -Tevrat'ın hikmetini ve kanunlarına- tabi olmazlarsa onlara göndereceği veba, kıtlık gibi sıkıntılarla cezalandıracaktır. Gelebilecek böylesi sıkıntılar, bu milletin Tanrı'nın adaletini sorgulamasına sebep olmayacak aksine işledikleri günahların bir kefareti olacaktır. Bu sıkıntılarla tıpkı borcunu ödemiş bir borçlunun rahatlaması gibi rahatlayacaklardır ve 'olanda da benim için hayır vardır' diyeceklerdir. Bu sıkıntılara ahiretteki ödül için katlanılması gerektiğini dile getiren Halevi, şeytani vesvesenin insanlara bu çürümüş kemiklerden yeniden hayat çıkacak mı sorusunu sordurma ihtimaline de cevap vermek için geleneğe başvurur. Yahudi halkının içinde bulunduğu yüzyıldaki durumuna işaret ederek milletlerinin yok olup gitmeyeceğini ve Mesih'in çağında, gelecek dünyada tekrardan dirileceklerinin güvencesini *Yeşaya* kitabına atıfta bulunarak dile getirir.⁴⁰

Diğer dinlerin mensuplarının Tanrı ve insan arasındaki ilişkisinin nasıl olduğunu dair bilgileri, atalarının anlattığı Yahudi dindarların dini tecrübesinden ibarettir. Oysa Yahudi'nin Tanrı ile kurduğu bağ ciddi bir tanışıklığa dayanmaktadır; bundan dolayı da ölümden sonra da Tanrı bu soyun insanlarını tanıyacak ve onlara ona göre muamele edecektir. Halevi bunu bir analogi ile anlatır. Bu analogiye göre, bir akraba topluluğu çölde kaybolmuştur. Onlardan biri Hindistan'a giden bir yol bulur. Hindistan'a varınca kral tarafından çok iyi karşılanır. Çünkü bu grubun babası, kralın çok samimi ve eski bir dostudur. Kral bu adama çeşitli iltifatlar da bulunarak, hediyeler vererek onu güzelce giyindirip süsleyerek çöldeki ailesinin yanına geri gönderir. Kral ile bu adam bir antlaşma imzalar ve kral bunların yanına bir temsilciler verir. Kralın yanına verdiği temsilcilerle birlikte döndüğü halkı tarafından sevinçle karşılanır. Daha sonra bu halk Hindistan'a bu elçilerin denetimde gönül rahatlığıyla gider gelir. Çünkü söz konusu elçiler onlara doğru yolu gösterir. Diğer insanlar da kralın yanına ona saygılarını ifade ettikleri sürece ve onun elçilerini onurlandırdıkları müddetçe gidip gelirler ve Hindistan'ın yolunu öğrenirler.

Bu kıssada kral, Tanrı'yı, Hindistan'ın yolunu ilk bulan ise Hz Musa'yı, getirdiği hediye ise on emiri temsil eder. Tanrı'nın gönderdiği elçiler ise "emr-i ilahi" ve melekleridir. Hz Musa'nın üzerinde kıyafetler ise onun nübüvvet sorumluluğunu sembolize eder.⁴¹ Hz Musa ve diğer Yahudi peygamberleri defaatle bu tecrübeyi yaşadı. Ayrıca o devirdeki tüm Yahudiler de Sina dağında Tanrı'nın dağa tecelli

40 3.11.25; *Yeşaya*, 41:14-15

Ey Yakup soyu, toprak kurdu,
Ey İsrail halkı, korkma!
Sana yardım edeceğim" diyor RAB,
Seni kurtaran İsrail'in Kutsalı.
İşte, seni dişli, keskin, yepyeni bir harman düveni yaptım.
Harman edip ufalayacaksın dağları,
Tepeleri samana çevireceksin.

41 *Kuzari*, 3:21.

edişini de gördü. Yahudi halkı bu tecrübeyi kendisi yaşadığı için diğer milletlerden bu dünyada da, öteki dünyada da Tanrı'ya daha yakın olacaktır ki bu nihai ödül olarak onları mutlu etmeye yetecektir. Bu tecrübeyi yaşayan millet kuşkusuz ölümden sonraki ödülün hasretiyle yaşayacaktır. Ancak böylesi tecrübeyi yaşamayan diğer din mensupları Tanrı'nın kendileriyle bulunuşunu tecrübe eden bu seçilmiş topluluğun elde ettiği gibi bir ödülü de elde edemeyeceklerdir.⁴²

Filozofun ahiretteki durumu da onun Tanrı ile kurduğu ilişkinin esasında amelden ziyade aklın tatminine dönük olmasından dolayı farklı olmayacaktır. Filozof, kıyas ile ancak, evreni kontrolünde tutan tüm güçler toplamı; İbranilerin *Elohim* dedikleri zat olmayan Tanrı düşüncesine ulaşabilir. Varlığı ispatlanan bu Tanrı Bir ve sonsuz olandır. Ancak Tanrı'nın insanla kurduğu ilişkinin nasıl olacağı ve sıfatları hakkında filozof doğru bilgiye ulaşamaz. Filozofun varlığına akıl yürütmeye ulaştığı Tanrı, Yahudilerle özel bir ilişki kuran ve kutsal sözleşmenin tarafı olarak onları seçen Tanrı *Yahveh* değildir. Buradan yola çıkan Halevi, "İbrahim'in Tanrı'sı, Aristoteles'in Tanrı'sı ile aynı değildir" der.⁴³ Tanrı ile dünyada kurulacak yakınlık ve onun hoşnutluğunun kazanılması hususunda dindarın izlediği yol, filozofun izlediğinden farklı olduğundan ölümden sonra onların konumları da farklı olacaktır.

Bu dünyada Tanrı'nın varlığını yakından hisseden bir Yahudi'nin öteki dünyadaki ödülü istemede aceleci olmaması anlaşılabilir bir tavrıdır. Metindeki vurgunun öte dünyadan ziyade daha çok bu dünya ile alakalı olması da bu şekilde tevیل edilebilir. Halevi de nebevî -ya da ona benzeyen- bir dini tecrübeden dolayı duyacağı manevi zevki bir şiirinde şöyle dile getirir;⁴⁴

Hayatın kaynağına, hakikatedir sa'yim

Boş bir hayata eşlik eden aceleciliğim

Efendi'min cemalini görmektir tüm emelim

Ne başka bir şeyden korkarım

Ne de başka bir şeye taparım,

Rüyamda dahi görebilsem O'nu.

Ölsem bile umurumda olmaz; uyurum rahat

Gönül gözüyle cemalini görsem

Asla çevrilmez başka yöne bakışım

Görüldüğü üzere gerek bu şiirinde gerekse bu kitapta Halevi nebevî tecrübeyi

42 Adem Irmak, "Death and its Beyond in Early Judaism and Medieval Jewish Philosophy", University of Denver, 2011, s. 39.

43 *Kuzari*, 4.16

44 Raymond P. Scheindlin, *The Gazelle: Medieval Hebrew Poems on God, Israel, and the Soul*, New York: The Jewish Publication Society, 1991, s. 199.; Şiirin tercümesi bana aittir.

ön plana çıkarmaktadır. Yaşadıkları dini tecrübenin hazzını bu dünyada ve bu zamanda hissettikleri için bu dünya hayatına ve zamanına erişmiş seçilmiş millet, Tanrı'yla ilişkisini bu düzlemde yürütmek isteyecektir. Zira Halevi ve Rabbani gelenek içerisinde olan Yahudiler, evrenin doğanın yasalarına göre işlediğini düşünmelerine karşın kendilerinin durumunun özel ve farklı olduğuna inanmaktadırlar. Onlara göre, "emr-i ilahi", onlarla birlikte olacak, onların topraklarını hep bereketli ve mümbit kılacak, onlar az sayıda bir topluluk olsalar bile çok kalabalık toplulukları yenebilecekler. Yani Yahudi topluluğu, bir anlamda mucizevi bir şekilde ilahi koruma altında olacak; Tanrı tabiat kanunlarını bile, onlar için belli bir süreliğine de olsa askıya alacaktır.⁴⁵

Yahudiliğin ahiret inancını şekillendiren temel prensip, Yehuda Halevi özelinde söyleyecek olursak, Yahudi halkının seçilmişliğidir. Bu halkı seçen Tanrı onlar için kutsal zamanı ve mekanı da belirlemiştir. Halevi'nin de içerisinde yer aldığı Rabbani gelenek açısından dinin hakkıyla yaşanması için gerekli olan şeylerin başında Tevrat ve Talmudik gelenek gelir. Kutsal Kitap önemli olayları kayıt altına alırken şeriatin nasıl yaşanacağına dair bilgileri ise rabbilerin yazdıkları literatür belirlemektedir. Bundan dolayı bu gelenek, Talmud'u göz ardı edemez. Ona göre, öteki dünya hayatı ile alakalı olarak diğer dinlerin kutsal metinlerinin teferruatlı bir şekilde bahisler açmasına karşılık, Tevrat'ta bu konunun muğlak oluşu; Yahudilik açısından bir eksiklik oluşturmaz. Aksine Rabbani gelenek düşünüldüğünde Yahudilik ahiret ve ölüm sonrası hayat ile ilgili olarak diğer dinlerden daha fazlasını söyler. Hatta Halevi'ye göre diğer dinler *adn cenneti* ve *cehennem* gibi isimlendirmeleri bile Yahudi dilinden ve dininden alarak kullanırlar.⁴⁶ Halevi, kitabını yazma amacına uygun bir şekilde ahiretle alakalı düşüncelerinde de Yahudiliği merkeze alır bir tavır benimsemiştir.

Sonuç

On ikinci yüzyılda hem Yahudi düşüncesi hem de İslam düşüncesi açısından önemli bir düşünür olan Halevi, hem şair kişiliği ile hem de filozof/mütekellim olması yönüyle Batı'da yapılan bir çok çalışmaya konu olmuştur. Ülkemizde aynı ilgiyi görmediğini düşündüğümüz bu düşünce adamını ve onun düşünce sistemini ortaya koymak arzusunda olduk. Çalışmamız esnasında gördük ki, Hazar Kitabı ve yazarı hakkında Türk akademiasında yalnızca bir tane yüksek lisans tezi yapılmış, Yahudi düşüncesine ile ilgili Diyanet Ansiklopedisi'nin maddelerinde kendisine kısa atıflar yapılmış ve dolayısıyla bu isim ihmal edilmiştir. İslam düşüncesinin Batıya taşınmasında önemli rol oynayan isimlerden biri olan Halevi, esasında önemli felsefi yaklaşımlardan, epistemik septisizm ya da fideist tavrın da önemli temsilcilerindendir.

⁴⁵ Kuzari, 1:109.2

⁴⁶ Kuzari, 1:115.7.

Özetini vermeye çalıştığımız *Kitab el Hucce vel Delil fi Nasr el Din el Zelil* adlı çalışmasında gördüğümüz üzere akıl ve vahiy/gelenek karşıtlığında Halevi, dini tecrübeyi temele alan vahiyden yana bir tavır takınmıştır. Bu dini tecrübeye ön plana çıkarılan şey kuşkusuz Yahudi halkının, toprağının ve zamanının seçilmişliği. Bu seçilmişlik inancı, onu, dinini ve içerisinde bulunduğu geleneği dönemin güçlü düşmanlarına karşı savunması noktasında cesaretlendirmiştir. Halevi, felsefeyi, Hristiyanlığı, İslam'ı ve içeriden Karailiğe karşı kendi geleneğini savunduğu kitabını, kendisini ve devletini Müslüman Emevilere ve Hristiyan Roma İmparatorluğuna karşı savunan ve bunda uzun süre başarılı olan Hazar kralı ile bir özdeşlik kurarak yazar. Kralın, rüyasının te'vili ile başladığı yolculuğu, güçlü bir imana ve şeriate sahip olarak sonlanmış. Kral bununla da kalmayıp bu dinin iyi bir savunucusu olmak için kendisine gerekli olabilecek tüm bilgileri edindikten sonra diyalektik metodu da öğrenmek istemiştir.

Halevi, karşılaştığı tüm sorunları geleneğe başvurarak ve Yahudi ırkının üstünlüğünü ön plana çıkararak çözmeye çalışmıştır. Ona göre sözlü kanunlar en az yazılıları kadar bağlayıcıdır; çünkü onlar kayıp hikmetin sonradan yazıya geçirilmiş halidir. Torah kadar Talmud; onun kadar Mişnah ve bir o kadar da Megara dini yaşamak için önemlidir.

Yahudi akidesinin nasıl şekillendiğinin örneklerinden biri ahiret inancıdır. Ahirete iman, bir anlamda Tanrı'nın varlığını kabul ve nübüvveti tasdik etmektir. Eski Ahit'e baktığımızda ahiret ve ölüm sonrası yaşam ile ilgili kısık bir sestem öte bir şey duymazken Halevi, Rabbani gelenek içerisindeki Tevrat dışındaki diğer yazından da yardım alarak bu meselenin üstesinden gelmeye gayret etmiştir. İsrail halkı, Tanrı tarafından kendisine millet olarak seçilmiş ve nübüvveti yaşayan halk olmasından dolayı, hem bu dünyada hem *Olam-Haba'*da -öte dünyada- mutluluğa layık olacaktır.

Sonuç olarak, kendi devrinde hor görülmüş olan bir dinin savunusunu başarılı bir şekilde ve Yahudi geleneği içerisinde kalarak yapan Halevi, kendisinden sonra gelecek neslin inşasında önemli rol oynamış bir isimdir. Yazdığı gerek kitap, gerekse şiirleri ile önemli bir düşünür olarak özellikle Ortodoks Yahudiler arasında çokça okunmakta ve geleneğin iyi bir yorumcusu olarak kabul edilmektedir.

Kaynakça

- Alper Ömer M., "İslam Felsefesine Giriş," *İslam Felsefesi Tarihi*, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker Yayınları: Ankara, 2012
- Baştaş Şerif, *Tarihte Türk Devletleri*, c. 1 s. 169, Ankara, 1987.
- Berger Michael S., "Toward a New Understanding Judah Halevi's "Kuzari"", *The Journal of Religion* vol. 72. No.2, April 1992.

- Brook Kevin A., "A Brief History of the Khazars", The Kuzari, Defense of the Despised Faith, Translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerussalem, New York: 2009
- Irmak Adem, *Death and its Beyond in Early Judaism and Medieval Jewish Philosophy*, Denver, UMI Dissertation Publishing, 2011.
- Kogan Barry S., "Yehuda ha-levi", *Encyclopedia of Religion*, second edition, ed. Lindsay Jones, Thomson Gale, U.S.A. 2005
- Korobkin N. Daniel, "The Chisdai Letters, Appendix E", *Defense of the Despised Faith*, translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerussalem, New York: 2009, pp.635-671.
- Oğuz O. Emine, "Yehuda Halevi ve Kitabul Huzari'si" (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Haziran 2009.
- Rabbi Yehuda Halevi, *the Kuzari, In Defense of the Despised Faith*, translated and Annotated by Rabbi N. Daniel Korobkin, The Torah Classics Library, Feldheim Publishers, Jerussalem, New York: 2009
- Reguer Sara, "Judaism in Muslim World" *The Blackwell Companion to Judaism*, Ed. Jacob Nesneur, Alan J. Avery-Peck, Blackwell Publishing, Malden, MA, 2003.
- Scheindlin Raymond P., *The Gazelle: Medieval Hebrew Poems on God, Israel, and the Soul*, New York, The Jewish Publication Society, 1991.
- Topsakal Ilyas, "Hazar Kağanlığı Döneminde İdil Boylarında Sosyal ve Dini Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.160 Şubat 2006.
- Shear Adam, *The Kuzari and the Shaping of Jewish Identity, 1167-1900*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, 2008.
- Kogan Barry S., "Al Ghazali and Halevi on Philosophy and Philosophers" *Medieval Philosophy and Classical Tradition: In Islam, Judaism and Christianity*, ed. John Inglis, Taylor & Francis, 2002.
- Karlığa, Bekir, Gazali Maddesi, DİA, Cilt: 13, 1996.
- Dover Cedric, "Racial Philosophy of Judah" Halevi, *Phylon*, Clark Atlanta University, vol.13, No.4, 1952
- Yıldız Şevket, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2009 s. 509-528.
- Kogan, Barry, "Judah Halevi," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2008 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/halevi/>>.
- <http://thegreatthinkers.org/halevi/introduction/> Erişim Tarihi: 3.4.2015.